

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*պատասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ Բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Դազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արտորը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Դազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիննակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթաստեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղևանդանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմէյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ԱԼԹԱՅԱՆ ԱՔՍՈՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՆՈՐԱՄՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՂԲՅՈՒՐ

Լևոն Աբրահամյան*

Երկու գյուղերի՝ Գոշի և Տաթևի օրինակով փորձ է արվում քննարկել խորհրդային շրջանի հայկական գյուղերի գլոբալացման գործընթացների առանձնահատկությունները: Բնորոշվում են երկու տիպի նորամուծություններ՝ համակարգային և պատահական, այս երկու տիպերի տարբերությունը վերլուծվում է 1950-ական թթ. հայտնված նորամուծությունների օրինակով, որպես 1949 թ. հայերի զանգվածային աքսորի արդյունք և կողմնակի հետևանք: Չնայած սիբիրյան կյանքի դժվարությունների և աքսորի տրավմատիկ դերին, քիչ չէին, ըստ բանավոր պատմությունների, դեպքեր, երբ աքսորյալներն իրենց ամենօրյա տաժանակիր աշխատանքով ի վերջո ձեռք բերեցին որոշակի կապիտալ՝ նյութական (օրինակ, սերմացու ցորեն, հեծանիվ, կարի մեքենա) և մշակութային (ռուսերենի իմացություն, տարբեր տիպի տեխնիկական համակարգային «know how»-ներ, օրինակ, տրակտորի տիրապետում): Ցույց է տրվում, թե որ պարագայում և ինչպես այդ կապիտալը կարող էր ներգրավվել ընդհանուր խորհրդային մոդեռնիզացիայի գործընթացի մեջ, կամ էլ դրանից դուրս մնալ: Ժամանակակից գյուղի գլոբալիզացիայի ընդհանուր և մասնավոր գործընթացները լավ պատկերացնելու համար հարկավոր է ավելի լայն համատեքստում դիտարկել դրանց հնարավոր ակունքները, նույնիսկ եթե դրանց հիմքում ընկած է սիբիրյան աքսորի տրավմատիկ փորձառությունը:

Բանալի բառեր. գլոբալացում, խորհրդային մոդեռնիզացիա, ալթայան աքսոր, նորամուծություն, տրավմատիկ հիշողություն

Հետխորհրդային Հայաստանի սոցիալ-մշակութային փոփոխությունների հետազոտողները որպես կանոն ավելի շատ ուշադրություն էին դարձնում ազգայնականության խնդիրներին, քան գլոբալացմանը և դրա տեղային դրսևորումներին՝ գլոկալացմանը, եթե օգտվենք անգլիացի սոցիոլոգ Ռոնալդ Ռոբերթսոնի առաջարկած սահմանումից¹: Սույն հոդվածի նպատակն է հիմնականում երկու գյուղերի՝ Գոշի և Տաթևի օրինակով

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արդիականության ազգաբանության բաժնի վարիչ, գլխավոր գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ:

1 Encyclopedia of Globalization. Ed. by R. Robertson and J. A. Schotle. N.Y., 2007.

փորձել ուրվագծել հարցերի այն շրջանակը, որը կապված է խորհրդային տարիների հայկական գյուղերի գլոբալացման գործընթացների հետ²:

Քանի որ նորամուծությունը գլոբալացման գործընթացի անքակտելի մասերից է, փորձել են պարզել, թե խորհրդային շրջանից գյուղում ի հայտ եկած ինչպիսի նորամուծություններ են մտապահվել վերոհիշյալ գյուղերի բնակիչների մեջ, և դրանցից որոնք կարելի է դիտարկել իբրև գլոբալիզացիոն և ինչու: Այսօր, երբ մարդիկ զանգվածաբար տարված են պոստմոդեռնիստական տեսություններով և մոտեցումներով, որոնց մեջ կամա թե ակամա ներգրավված է նաև գլոբալիստական խոսույթը (դիսկուրսը), գրեթե մոռացության են մատնված «իրենց դարն ապրած» համարվող մոտեցումները, որոնք այժմ համարվում են անախրոնիզմ: Որպես այդպիսին է, օրինակ, համարվում (և այդպես էլ կա) էվոլյուցիոնիստական մոտեցումը, եթե այն փորձենք կիրառել արդի գործընթացները բացատրելու համար: Սակայն եթե էվոլյուցիոնիզմն ընդունենք (իբր մարքսիստական իմաստով) իբրև որոշակի կոնստրուկտ, որով ողջ խորհրդային տարածքում առաջնորդվել են շուրջ 70 տարի, ապա շատ ավելի հասկանալի է դառնում մարքսիստական էվոլյուցիոնիզմի և մերօրյա գլոբալիզացիոն մոտեցման շրջանակներում օգտագործվող նույն՝ «նորամուծություն» եզրի ընկալման տարբերությունը: Երկու տիպի նորամուծությունները կարելի է բնորոշել իբրև համակարգային և պատահական: Այս երկու տիպերի տարբերությունը փորձել են վերլուծել վերոհիշյալ գյուղերում 1950-ական թթ. հայտնված նորամուծությունների օրինակով, որպես 1949թ. հայերի զանգվածային աքսորի արդյունք և կողմնակի հետևանք³: Դեպի Սիբիրի տարբեր մասերը, գլխավորապես Ալթայի երկրամաս, զանգվածային աքսորն իրականացրել էին ոչ թե ողջ հայ ժողովրդի, ինչպես դա տեղի էր

2 Գյուղերի ընտրությունը պայմանավորված է հետխորհրդային Հայաստանի գլոբալացման գործընթացների ուսումնասիրության մի քանի հանգամանքներով (տե՛ս *Աբրահամյան Լ.*, *Глобализация по-деревенски: армянский вариант.* – В кн.: *Сельские метаморфозы.* Краснодар, 2008, էջ 41–74), սակայն ներկա հոդվածի համար այդ ընտրությունը հատուկ դեր չի խաղում: Դաշտային աշխատանքներն իրականացվել են Գայանե Շազոյանի հետ համատեղ:

3 Պատահականի և համակարգայինի կոմբինացիայի վերլուծության փորձ տե՛ս նաև նույն գյուղերում հետխորհրդային ժամանակաշրջանում ընտրությունների ինստիտուտի օրինակով. *Աբրահամյան Լ.*, նշվ. աշխ., էջ 70–74; *Abrahamian L., Shagoyan G.*, *From Carnival Civil Society toward a Real Civil Society: Democracy Trends in Post-Soviet Armenia.* – *Retrospective and Perspective: Twenty Years After the Fall of the Soviet Union. Anthropology & Archeology of Eurasia*, Winter 2011–12, Vol. 50, No. 3, pp. 11–31; *Abrahamian L., Shagoyan G.*, *Elections in Armenia: Western Models and Local Traditions.* – In: *State and Legal Practice in the Caucasus: Anthropological Perspectives on Law and Politics.* Surrey and Burlington, 2015, pp. 149–169:

ունեցել «պատժված ազգերի»⁴ դեպքում, այլ միայն նրանց մի մասի հանդեպ (միայն Հայաստանից՝ 13.272 մարդ⁵): Որպես մեղադրանք առաջ էր քաշվել Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության հետ ինչ-որ առնչությունը (մեծ մասամբ վերագրվող), և/կամ «օտարերկրյա արմատներ» ունենալը՝ դրանք հայրենադարձներն էին և/կամ ցեղասպանության տարիներին Թուրքիայից մազապուրծ եղած հայերը:⁶

Այսպիսով, 1949 թ. Հայաստանի հայերը հիմնականում աքսորվել էին Ալթայի երկրամաս: Տաթևից աքսորել էին 17, Գոշից՝ 4 ընտանիք: Տաթևից աքսորվածների մեծ քանակը պայմանավորված էր Զանգեզուրի հայտնի հակաբոլշևիկյան կենտրոն լինելու հանգամանքով: Ստալինի մահից հետո աքսորվածները արդարացվել էին և ստացել էին ընտրության հնարավորություն՝ մնալ Ալթայի երկրամասում կամ վերադառնալ հայրենիք:

Աքսորյալների սիրիլյան պատմությունները լի են անմարդկային դժվարությունների նկարագրություններով⁷, բայց նաև քիչ չեն այն պատմությունները, թե ինչպես աքսորյալներն իրենց ամենօրյա տաժանակիր աշխատանքով հետզհետե ձեռք են բերում «ընդունող կողմի» հարգանքը և, ի վերջո, նրանցից շատերը հաջողում են հասնել բարեկիրթ կյանքի և նույնիսկ որոշակի կարողություն կուտակել: «Էսպես կամաց-կամաց մուրացկաններից դարձանք միլիարդատեր: Բա ուրիշ ինչ անուն տաս, եթե մենք մեր հետ 200 մեշոկ ցորեն ու մի մեշոկ էլ փող բերինք». պատմում էին Գոշ գյուղից Հրայր և Զարիկ Գրիգորյան ամուսինները: Բերված ցորենը նրանք փոխանցեցին գյուղխորհրդի նախագահին, ինչը, ըստ մեր զրուցակիցների, շատ օգնեց այդ տարիներին սովի շեմին գտնվող գյուղին:

Էմմա Արզումանյանի հայրը, ով աքսորում աշխատում էր որպես կոլտնտեսության հաշվապահ, հայրենի գյուղ վերադառնալիս, նույնպես իր հետ Գոշ էր բերել 17 պարկ սերմացու ցորեն:

4 *Некрич А. М.*, Наказанные народы. Нью-Йорк, 1978; *Бугай Н. Ф.*, Депортация народов в Советском Союзе. Нью-Йорк, 1996; *Поболь Н. Л., Полян П. М.* Сталинские депортации 1928–1953. М., 2005.

5 *Մանուկյան Ա.*, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920–1953 թթ., Երևան, 1999, էջ 231:

6 Նման մեղադրանքով Վրաստանից աքսորված մի ընտանիքի սիրիլյան առօրյան տե՛ս Արփենիկ Ալեքսանյանի այդ տարիներին վարած օրագրում. *Александр А.*, Сибирский дневник: 1949–1954 гг. Ер., 2007 (Антропология памяти. 1).

7 Այս հոդվածում չի օգտագործվում մեր բանասացների բռնագաղթի և դեպորտացիոն տրավմայի հետ կապված նյութը, որն առանձին հետազոտության է արժանի: Նշեմ միայն, որ տեղափոխումն ու սկզբնական աղապատացիան բավականին ծանր փորձություն էր իրենց համար:

Սիրիոյան արքայը որոշ իմաստով կարելի է համադրել արևմտյան «թաքստոցների» հետ, որ այլ երկրներում գտան ցեղասպանության տարիներին Օսմանյան կայսրությունից փախած հայերը, ովքեր տարբեր երկրներում հետզհետե կարողացան ձևավորել հարուստ համայնքներ: Այսպես, Ալթայան երկրամասում ծայրահեղ ծանր վիճակում հայտնված հայերի մասին տեղացիները սրախոսություն էին հորինել. «Армяшки, армяшки, в пирожках пришли, в сапожках уходите». «Пирожки» էին անվանում տրեխները, որոնց փոխարեն հայերը հեռանալիս արդեն «սովորել» էին գործարանի կարած կոշիկներ կրել: «Սովորել» բայը մեր զրուցակիցները հաճախ օգտագործում էին նաև այլ դեպքերում, շեշտելով կրթվելու հանգամանքը, որը երկկողմանի ընթացք ուներ: Օրինակ, արքայալները տեղացիներին սովորեցրել էին ոչխարի կաթից պանիր պատրաստել, ձմերուկի թթու դնել: Թեև մեզ հայտնի չէ, արդյո՞ք այս գիտելիքները պահպանվել են իրենց արքորավայրում, օրինակ, Ռուբցովսկում, թե սրանք կարճաժամկետ էկզոտիկ մշակութային միանգամյա ներթափանցումներ էին, ճիշտ այնպես, ինչպես սիրիոյան մի կոլտնտեսության ռուս նախագահ պատգամել էր իրեն հողին հանձնել հայկական երաժշտության ներքո, քանի որ նա այն շատ էր հավանել, կամ էլ գոշեցիների միջավայրում ռուսական չաստուշկաների կատարումը, որի միակ կրողը վերադարձից հետո մնացել էր Զարիկ Գրիգորյանը, չնայած որ համազոտացիները դրանք հավանում էին ու հարսանիքներին խնդրում Զարիկ տատիկին չաստուշկաներ երգել: Սակայն «գլորավացված» տանգոն և վալսը, որոնք իրենց հետ գյուղ էին բերել արքորից վերադարձածները, խոր արմատներ թողեցին տեղական մշակույթում:

Կինը, որն արքորում սովորել էր ռուսական չաստուշկաներ երգել, իր հետ բերել էլ նաև հեծանիվ, որն Ալթայի երկրամասում նրան ծառայում էր ոչ միայն ուղղակի երկար տարածությունները հաղթահարելու համար, այլև այն իր աշխատանքային գործիքն էր, քանի որ նա հեծանիվով էր մեկնում դաշտ՝ աշխատավորներին ճաշը բաժանելու: Սակայն հարազատ գյուղում նա չկարողացավ այն օգտագործել, քանի որ այդ պարագայում կղաճնար ծաղրի առարկա՝ այստեղ ընդունված չէր, որ կինը հեծանիվ վարի, առավել ևս գյուղում շատ հարգված իր սկեսրայրի նման մարդու հարսը: Բնութագրական է, որ, ըստ 1964թ. ծնված մեր տաթևցի կին զրուցակցի, Գորիսում, որտեղ նա անցկացրել էր իր մանկությունը, հեծանիվը նույնպես համարվում էր զուտ տղաների համար նախատեսված երթևեկության միջոց նույնիսկ 1980-ականներին: Չնայած նման սահմանափակմանը, նա հեծանիվ վարում էր. այն իր համար գնել էր հայրը, քանի որ

դաստիարակում էր նրան գրեթե տղայի նման. «Ես երրորդ աղջիկն էի, դրա համար էլ հերս ինձ համարյա տղու տեղ էր դնում»: Գոշի շատ ավելի կրտսեր սերնդի ներկայացուցիչ՝ դպրոցական աղջիկներից մեկը, իր և իր ընկերուհիների մոտ հեծանիվի բացակայությունը բացատրում էր նրանով, որ այն միայն տղաներին է բնորոշ, և «հիմա մոդա չի, որ աղջիկը հեծանիվ քշի»: Կարելի է ասել, որ Զարիկի կանացի հեծանիվը այն նորամուծություններից էր, որ այդպես էլ չտեղավորվեց տեղացիների արժեքային համակարգում:

Միևնույն ժամանակ ուշագրավ է Զարիկի ամուսնու՝ Հրայրի հետ պատահած դեպքը: Աքսորից այս ընտանիքը վերադարձել էր 1956 թ., մյուս տարի ստացվեց այնպես, որ որպեսզի իրենց գյուղի կոլտնտեսությունը տրակտոր ստանա, Հրայրը պետք է տրակտորի «գաղտնիքներին» տիրապետելու ունակությունը հաստատող քննություն հանձնէր: Իսկ քանի որ աքսորավայրում նա աշխատում էր որպես տրակտորիստ՝ տրակտորի հետ կապված ամեն ինչ Հրայրն անգիր գիտեր, մինչդեռ այդ տեխնիկան նրա համագյուղացիների համար բացարձակ անծանոթ էր: Արդյունքում Գոշի կոլտնտեսությունը ստացավ տրակտորը, իսկ Հրայրը՝ տրակտորիստի աշխատանքը: Կարելի է ասել, որ Հրայրի տրակտորն, իսկ ավելի ճիշտ՝ նրա իմացությունը, ի տարբերություն կնոջ հեծանիվի, մաս էր կազմում Ռուբցովսկի և Գոշի համար ընդհանուր գործող համակարգի: Տրակտորը Գոշում երկար սպասված տեխնիկական նորամուծություն էր: Այն խորհրդային մոդեռնիզացիայի, միևնույն համակարգի ծնունդ էր, ուստի այդ իմաստով օրինաչափ էր, չնայած և հայկական գյուղում հայտնվել էր ուշացած, սակայն տեղային ուշացումներն ու հետ մնալը նույնպես օրինաչափ էին էվոլյուցիոնիստական համակարգի համար, որպիսին էր ողջ խորհրդային տարածքում կառուցվող սոցիալիստական համակարգը:

Չնայած տրակտորը մեծ հաշվով կարելի է համարել գյուղալիզացիայի տարր, այն հայտնվում է համակարգի «ներսից»: Տվյալ համատեքստում էական չէ, թե ինչպես էին զարգանում խորհրդային տեխնոլոգիաները և ինչ դեր էին խաղում այս գործընթացում տեղացի տաղանդները, ստախանովյան կոչերն ու թղթի վրա ավելացրած արդյունքները, կամ էլ տեխնիկական լրտեսությունը:

Ոչ բոլոր աքսորվածներն էին այս աստիճան ներգրավված խորհրդային մոդեռնիզացիայի նման գործընթացի մեջ: Ոչ բոլորին էր հաջողվել աքսորի տարիներին ինչ-որ բան ձեռք բերել, կամ էլ ձեռք բերածը իրենց հետ բերել հայրենիք և դրանով նպաստել գյուղալիզացիոն/մոդեռնիզացիոն գործընթացին: Այդուհանդերձ, շատերն են համարում, որ աքսորում

նրանք շատ ավելի լավ էին ապրում՝ չնայած անսովոր ցուրտ ձմեռներին և ծանր պայմաններին, հատկապես աքսորի առաջին տարիներին: Չմոռանանք ասել, որ նախկին աքսորյալների վերադարձի պահին իրենց հարագատ բնակավայրերում դեռ էլեկտրականություն չկար. Գոշում այն անցկացրեցին մոտ յոթ տարի հետո՝ 1960–1961թթ., իսկ Տաթևում՝ 1962թ., այնպես որ այն սերունդը, որը ծնվել էր էլեկտրականությանը արդեն ծանոթ աքսորում, տեղափոխվեց մի նոր «աքսորավայր»՝ որտեղ մուօ էր և սով:

Այստեղ արժե նշել զրույցի ընթացքում բանասացների ընտրողական հիշողության խնդիրը, հատկապես տղամարդկանց և կանանց պատումների առանձնահատկությունները: Օրինակ, մեր տղամարդ զրուցակիցներից մեկի համար աքսորավայրը ձեռք է բերում դրախտը հիշեցնող բնութագրում, որտեղ կանանց հետ ժամանակ անցկացնել սիրող երիտասարդի համար կային լավագույն պայմաններ, մինչդեռ նրա խանդող կնոջ պատմություններում նույն վայրն ավելի շուտ դժոխային պատկեր է ստանում: Որոշ բանասացների մոտ նկատելի է հակվածություն՝ չափազանցնելու կամ գերազնահատելու սեփական փորձը, մյուսները ձգտում են դեպի էպիկական պատում, որտեղ հերոսների բարոյական հակադրությունները չեզոքացված են, վատի և լավի միջև սահմանը ավելի քան պայմանական է, և այլն: Այնուամենայնիվ, մեր զրուցակիցների պատմածները կարելի է համարել բավականին ներկայացուցչական գոնե ընդհանուր միտումներն ուրվագծելու համար:

Ընդհանուր առմամբ այս պատմություններից կարելի է եզրակացնել, որ աքսորավայրերում առկա էին գոյատևելու պայմաններ՝ հենված բնատնտեսության վրա, ոչ ավելին, հատկապես աքսորի առաջին տարիներին: Տաթևից Նոյեմ Արշակյանի մայրն աքսորից բերել էր մի դազգահ, որով նա իր ընտանիքի համար կտոր էր գործում, որից էլ հետո հագուստ էր կարում: Մակայն այդ դազգահը Տաթևում այլևս պետք չեկավ, քանի որ գյուղում շատ շուտով հայտնվեցին գործարանային գործվածքի կտորներ: Ամենայն հավանականությամբ նույն ժամանակ դրանք հայտնվեցին նաև Գոշում: Այստեղի աքսորյալներն իրենց հետ Ալթայից բերել էին կարի մեքենաներ: Ջարիկի սկեսրայրը կարողացել էր բերել նույնիսկ չորս կարի մեքենա՝ յուրաքանչյուր որդուն մեկ հատ հաշվարկով: Թեև գյուղում դրանք նորություն էին, բայց չծառայեցին որպես գլոբալիզացիոն/մոդեռնիզացիոն համակարգային ձգան: Կարի մեքենան ծառայում էր որպես տնային տեխնիկական նորամուծություն, հնարավոր է՝ առաջին անհրաժեշտ իրը նման նորամուծությունների շարքում, որը գյուղ վերադարձող-

ները ձգտում էին անպայման ձեռք բերել: Նման նորամուծությունները չեն իրականացնում որևէ գլոբալիզացիոն կամ համակարգային փոփոխություն: Այսպես, Գոշում 1980-ականներին կարի արտելի հիմնումը (որպես Դիլիջանի կարի ֆաբրիկայի մասնաճյուղ, որը, ինչպես և Հայաստանի ամբողջ արդյունաբերությունը, դադարեց գործել անկախության առաջին տարիներին) ոչ մի կերպ կապված չէր աքսորից վերադարձած կանանց կարի գործն իմանալու հետ: Ուղղակի այնտեղ աշխատանքի էին ընդունում կանանց, մինչդեռ տղամարդիկ աշխատանք էին ստանում Դիլիջանի «Իմլուլս» գործարանում (այն գոյատևեց մինչև 1994թ., իսկ 1968–1979 թթ. գործարանի մասնաճյուղը գործում էր նաև Գոշում) կամ Գոշի և Դիլիջանի շինարարական տարբեր կազմակերպություններում:

Ուշագրավ է, որ տեղերում աքսորյալների համար, նախքան նրանց ժամանումը, կառուցել էին տներ, որտեղ բնակելի սենյակին կից բաժանմունքում պահվում էր նաև անասունը: Այդ իմաստով վերոհիշյալ գյուղերի աքսորյալները, կարելի է ասել, հայտնվում են այն բնակարանային-տնտեսական համալիրում, որը բնորոշ էր որոշ այլ հայկական բնակավայրերին (օրինակ, Շիրակին կամ Ջավախքին): Ընդգծենք, որ սա ոչ թե նեղ տարածաշրջանային համեմատություն է, այլ լայն և տիպաբանական: Նեղ ռեզիդենսի իմաստով տաթևցիների տները մի փոքր այլ տիպի են պատկանում: Այստեղ էլ նշենք նաև, որ աքսորավայրի որոշ խոհանոցային «տարօրինակությունները», ինչպիսիք էր «սիբիրյան» լապչան գերմանական «շտրուդել» անվանմամբ, որի մասին մեր բանասացն էր պատմել, հայաբնակ վայրերի համար այնքան էլ «տարօրինակ» չէր թվում, քանի որ կային դրա տեղային տարբերակները՝ «բորակի» ճաշատեսակը: Որոշ պայմանակությամբ կարող ենք ասել, որ աքսորը հայերի մի մասի համար տեղափոխություն էր մեկ այլ տնտեսամշակութային շրջան (ճիշտ է, խիստ տարբերվող կլիմայով): Ընդգծենք, որ այստեղ փորձ չենք անում մեղմել աքսորի տրավմատիկ դերը (աքսորյալների պատմություններում բավականին շատ են ծանր պատմությունները), ուղղակի որպեսզի լավ հասկանանք ժամանակակից գյուղի գլոբալիզացիայի ընդհանուր և մասնավոր գործընթացները, հարկավոր է ավելի լայն համատեքստում դիտարկել դրանց հնարավոր ակունքները:

Հրայր Գրիգորյանը, ով համահունչ գտնվեց մոդեռնիզացիոն ակիքին շնորհիվ տրակտոր վարելու իր իմացության, կարողացավ քննություն հանձնել միայն ոռուսերեն, մինչդեռ իրենից քննություն ընդունողները ոռուսերենին այդքան էլ լավ չէին տիրապետում. «Փորձեցին հարցը թարգմանեն՝ չկարողացան: Տենամ մեխանիկն ինչ-որ բան է ձեռքերով հասկըց-

նում, ես էլ ջոկեցի, որ *նասցեայնոյ մեխանիզմի* մասին է հարցնում և պատասխանեցի: Իրանց մասնագետն ասեց. Ես էլ հարց չունեմ, ինքը մեզնից ավելի ուժեղ գիտի»: Աքսորից վերադարձածները, փաստորեն, իրենց գյուղի ռուսերեն առաջին իմացողներն էին. գոնե Գոշի պարագայում վստահաբար կարող ենք ասել, որ դա այդպես էր⁸: Այսպես, օրինակ նախկին քսորյալ Էմմա Արզումանյանը շուրջ 30 տարի Գոշի դպրոցում աշխատեց որպես ռուսաց լեզվի ուսուցչուհի, Զարիկ Գրիգորյանը՝ շնորհիվ իր ռուսերենի իմացության, երկար տարիներ որպես զբոսավար էր աշխատում Գոշավանքում: Շատ տաթևցիներ՝ նախկին քսորյալների զավակները, իրենց աշխատանքային առաջընթացը հաջողությամբ կառուցեցին գյուղից դուրս նույնպես որոշակի չափով շնորհիվ իրենց ռուսերենի իմացության: Հենց սա՛ էր համակարգային «know how»-ն, քանի որ, հիշեցնեմ, որ խոհրդային պայմաններում ռուսերենի իմացությունը կարևոր ռեսուրս էր աշխատանքային ցանկացած վերելքի համար:

Դիտարկվող հարցի առումով կարևոր է նաև նշել, որ փաստորեն հենց քսորյալների զավակները (հատկապես նրանք, ովքեր ծնվել էին քսորում), դարձան առաջին արտագաղթողները դեպի «արևմուտք», որը Գոշի համար դարձավ Ռուսաստանը, մասնավորապես՝ Ստավրոպոլի և Կրասնոդարի երկրամասերը⁹:

АЛТАЙСКАЯ ССЫЛКА КАК ИСТОЧНИК ИННОВАЦИЙ

Левон Абрамян

Резюме

На примере двух сел – Гоша и Татева – делается попытка рассмотреть особенности глобализационных процессов в армянских селах советского периода. Определяются инновации двух типов – системная и случайная, которые исследуются на примере инноваций, появившихся в 1950-х гг. как результат и побочный продукт массовых ссылок армян 1949г. Несмотря на трудности сибирской жизни и травматическую роль ссылки, согласно устным историям, было немало случаев, когда ссыльные, в результате ежедневного изнурительного труда приобрели в итоге определенный капитал – материальный (например, семенную пшеницу, велосипеды, швейные машинки) и культурный (знание русского языка, разного типа техничные

8 Տաթևում վիճակը ոչ այդքան միանշանակ էր, քանի որ քաղաքակրթական տեսանկյունից գյուղը շատ ավելի զարգացած էր: Օրինակ, Տաթևի դպրոցը 2002թ. նշեց իր 150-ամյակը, տաթևցիները ավելի էին ծանոթ ռուսական մշակույթի որոշ տարրերի հետ (օրինակ *սամովարի*), որը նույնիսկ Սիբիրի իրենց քսորավայրում անհայտ էր:

9 Հետազոտվող երկու գյուղերի նոր և հին արտագաղթողների գլոբալիզացիոն ազդեցության մասին տես. *Աբրամյան Լ.*, նշվ. աշխ., էջ 49–57:

системные «know how», например, навыки тракториста). Показывается, при каких обстоятельствах и каким образом этот капитал мог вовлекаться в общие процессы советской модернизации или же оставаться вне их воздействия. Для лучшего понимания общих и частных процессов глобализации современного села необходимо рассматривать их возможные истоки в более широком контексте, даже если в их основе лежит травматический опыт сибирской ссылки.

Ключевые слова: глобализация, советская модернизация, алтайская ссылка, инновация, травматическая память.

ALTAYAN EXILE AS A SOURCE OF INNOVATIONS

Levon Abrahamian

Summary

In the article, the peculiarities of the globalization processes of the Soviet period Armenian villages are observed on the case studies of two villages, Gosh and Tatev. Two types of innovation, systemic and occasional, are explored on the example of innovations that appeared in 1950s as a result and by-product of mass exiles of Armenians in 1949. Despite the difficulties of the Siberian life and the traumatic impact of the exile, the oral stories testify that there were a number of cases when the exiled persons, as a result of their everyday exhausting work, eventually gained a certain capital, material one (e.g. seed wheat, bicycles, sewing machines), and cultural one as well (knowledge of the Russian language, different types of technical systemic “know hows,” e.g. tractor driving skills). It is shown when and how this capital could have been involved into the general processes of Soviet modernization or could stay beyond these processes. To better understand the general and particular processes of globalization in a contemporary village one has to observe their possible sources, even if they were based on the traumatic experience of the Siberian exile.

Keywords: globalization, Soviet modernization, Altayan exile, innovation, traumatic memory.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստորիանից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստորեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աուանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendants’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458